

ІДЕОЛОГІЧНО-АТЕЇСТИЧНИЙ ВПЛИВ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1920-1929 рр.)

В статті показано спроби антирелігійної пропаганди більшовиків у середовищі польського населення, які незважаючи на неї зберегли вірність римсько-католицькій вірі.

Ключові слова: релігія, поляки, атеїзм, більшовики.

В статье показаны попытки антирелигиозной пропаганды большевиков в среде польского населения, которые, невзирая на нее, сохранили верность римско-католической вере.

Ключевые слова: религия, поляки, атеизм, большевики.

In the article the attempts of anti-religious propaganda of Bolsheviks are rotined in the environment of the Polish population, which without regard to it saved loyalty a Roman Catholic faith.

Key words: religion, Poland, atheism, Bolsheviks.

Проблема українсько-польських взаємин в історичному контексті впродовж багатьох років не втрачає своєї актуальності. На наш погляд, важливе значення має проблема дослідження становища польської етнічної меншини на Півдні України в 20-х рр. ХХ століття.

В роки незалежності України вийшло ряд праць істориків і політологів, у яких проблематика міжнаціональних стосунків аналізується з позицій нового бачення [1]. Серед них роботи науковців Інституту історії України та Інституту національних відносин і політології НАН України [2]. В них на основі невідомих раніше архівних документів показано становище поляків під час існування тоталітарної системи [3]. Деякі з них присвячені Півдню України [4]. В цілому ж, в публікаціях, що торкаються проблем історії польського населення, переважає вивчення соціальних аспектів, національно-культурної політики, тоді як питання ідеологічного та антирелігійного впливу висвітлено недостатньо. Саме вказаній проблемі і присвячена наша стаття.

Як відомо, більшовики з перших днів утвердження своєї влади на теренах колишньої Російської імперії відповідно до постулатів марксизму розпочали наступ на «релігійні забобони», створюючи правову базу для боротьби з усіма духовними конфесіями та розглядаючи їхню діяльність як ворожу новому соціалістичному суспільству. Причому політичні рішення стосовно церковних установ і віруючих приймалися, як правило, у цілковитій таємниці від широкої громадськості, а в засобах масової інформації переважно подавали лише офіційні, публічні розпорядження органів влади, що здебільшого маскувало чи завуальовувало справжнє ставлення комуністичної правлячої партії до релігії.

У період воєнних дій більшовикам було невідгидно йти на відкриту конфронтацію з віруючими, але після стабілізації становища на фронтах громадянської війни та в процесі зміцнення більшовицької влади вся державна система почала планомірний наступ на релігійність мас. На вістрі цієї боротьби знаходилися

каральні органи (Надзвичайні комісії), а пізніше – органи Державного політичного управління. Голова Всеросійської НК Ф. Дзержинський уже в грудні 1920 р. (менше ніж за місяць після остаточного розгрому білогвардійських військ) виявив готовність очолюваного ним відомства докласти максимум зусиль до цієї справи: «Моя думка: церква розвалюється, цьому нам треба допомогти, але ні в якому разі не відроджувати її у звичайній формі. Тому церковну політику розвалу повинна проводити ВНК, а не хто інший. Офіційні або напівофіційні стосунки партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВНК для єдиної мети – розтління попів. Зв'язок (будь-який) із попами інших органів кине на партію тінь – це небезпечна річ» [5, с.446-447]. Лінія поведінки ВНК була схвалена партією і спрямована на «руйнування» релігії шляхом розвалу церковних організацій, впливом на вищих посадових осіб у церковній ієрархії, а також тиском на «нижче попівство». Цей шлях керівництву ВНК відразу ж після громадянської війни видавався більш приєвбливим.

Одним із ідеологічних ворогів більшовизму стала римсько-католицька церква. Більшовики не надавали значення тому, що до 1917 р. римсько-католицька церква, на відміну від православ'я, упродовж віків перебувала в опозиції до російського самодержав'я й зазнавала переслідувань. Саме останній чинник давав підстави Ватикану плекати надії на лояльне ставлення з боку радянської влади до віросповідання католиків й усунення всіляких перешкод. Проте вже перші кроки нового режиму розвіяли ці ілюзії: провідники РКП(б) і КП(б)У та контрольований ними державний апарат вважали римсько-католицьку церкву, як і будь-яку іншу конфесію, контрреволюційною й намагалися побороти її насамперед силовими та провокаційними методами.

Владні структури не бажали миритися з тим, що римсько-католицьке духовенство й парафіяни підкорилися папському престолові. Негативізму додавала

й та обставина, що більшість католиків не належали до корінної національності. Понад 90 % римсько-католицького кліру були поляками. Більшовики вбачали у структурі та діяльності РКЦ в Україні «руку» Ватикану, засіб колонізації місцевого населення, підступи «п'ятої колони», спрямовані на підрив позицій влади. Становище служителів і віруючих РКЦ ще більше ускладнилося польсько-радянською війною 1920 р., коли на них упала підозра у шпигунстві на користь їхньої етнічної батьківщини і загальної нелояльності до комуністичної влади.

І хоча внаслідок війни та пов'язаних із нею міграційних процесів чисельність польського населення в Україні зменшилася, однак це не призвело до скорочення римсько-католицьких громад, а навпаки, їх навіть дещо побільшало (у 1914 р. було 322, а в 1925 р. – 332) [6, с.235].

Методи антирелігійної пропаганди, яку проводили співробітники радянських, партійних і каральних органів нової влади серед представників етнічних меншин України, зокрема серед поляків, були різними. Атеїстичну агітацію на Правобережжі, особливо в прикордонних районах із Польшею, більшовики вели вкрай обачливо. Передусім це стосувалося питання про закриття римсько-католицьких храмів, що могло бути розтлумачене як національне переслідування і яким обов'язково скористалися б керівники польського уряду з метою настроїти українських поляків проти радянської влади [7, с.103].

У південних регіонах УСРР, на відміну від Правобережної України, здійснювалася більш відверта антирелігійна пропаганда серед місцевих поляків. Причина полягала в географічній віддаленості останніх від історичної батьківщини, їхній нечисленності тощо. До того ж, на думку працівників управлінських структур, головною умовою майбутнього політичного успіху в атеїстичній агітації серед південноукраїнських поляків було те, що серед них переважали робітники, а не селяни, як на Правобережжі. І це сприяло проведденню комуністичної агітації, включаючи й антирелігійну.

Після громадянської війни парафіяни РКЦ були представлені вихідцями з робітників, селян та кустарів і серед них майже не було виразників колишніх панівних класів (дворянства, великої, середньої та дрібної буржуазії), а також вихідців з інтелігенції, які або загинули у часи війни, або емігрували за кордон, не бажаючи жити під новою владою.

Важливою перешкодою для досягнення успіху в антирелігійній політиці, на наш погляд, була тодішня відносна слабкість державного і партійного апаратів, особливо на місцях. Більшовикам доводилося зважати й на зовнішньополітичні чинники, адже становище РКЦ в СРСР, зокрема і в УСРР, привертало увагу Заходу – Ватикану, Польщі, Німеччині, Франції та інших країн.

Початок 1920-х років, як відомо, ознаменовувався стрімкою розбудовою радянських керівних органів – найрізноманітніших і численних комісаріатів, рад, комітетів, комісій тощо. Було створено й цілу систему органів для практичної реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави.

Видиму частину цієї складної багатогалузевої конструкції становив створений у червні 1921 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР (НКЮ) відділ відокремлення церкви від держави, якому були

надані досить широкі повноваження (розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, об'їзників, положень; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу; регулювання відносин державних інституцій та церкви; надання консультативної допомоги з цих питань і т. д.). Але найголовнішим напрямком, державним завданням цього відділу був широкомасштабний збір інформації про різні сторони релігійного життя віруючих та священнослужителів духовних конфесій.

У жовтні 1922 р. відділ відокремлення церкви від держави та його місцеву мережу передали у відання Народного комісаріату внутрішніх справ України (НКВС). Вочевидь, ці зміни сталися не випадково, адже НКЮ, на протигагу НКВС, не володів достатніми можливостями для здійснення фіскальних та репресивних функцій.

У складі НКВС – ДПУ відділ культів (таку назву він одержав після інкорпорації до силової структури) продовжував глибоке і всебічне вивчення релігійної ситуації в Україні. Робилося це цілком відкрито й офіційно шляхом реєстрації церковних громад, обліку та анкетування духовних осіб, аналізу статутів релігійних об'єднань, заяв і скарг громадян, складання угод про передачу храмів у користування парафіян тощо.

Уже в перші місяці після закінчення громадянської війни співробітники виконавчих, партійних та каральних установ Півдня України намагалися мати точні відомості про чисельність віруючих серед місцевих представників польської етнічної меншини.

До обов'язків завідувачів відділів культів при окрвиконкомах у всіх південноукраїнських округах входило регулярне інформування завідувача відділу культів при ВУЦВК про діяльність місцевих римсько-католицьких громад і щорічне надання республіканському відділу культів під грифом «таємно» повний список членів правління цих релігійних організацій, що свідчило про їхню важливість для представників вищого керівництва УСРР [8, арк.1].

Антирелігійні комісії діяли в кожній губернії, зокрема і в південних регіонах України, маючи у своєму складі керівних посадових осіб губернських комітетів партії, прокуратури, відділів внутрішніх справ і, звичайно ж, працівників ДПУ. За визнанням членів політбюро ЦК КП(б)У, 1921-1922 рр. були періодом активної антирелігійної політики, що «часто переходила потрібні межі» [6, с.232].

Приблизно від 1923 р. держава дещо послабила тиск на духовні конфесії України. Це пов'язано з тим, що частину церков радянська влада вже закрила, а ті храми, які продовжували діяти, націоналізувала й одночасно повернула парафіям. Це давало державі суто фінансовий зиск: під час непу вона вигідно здавала в оренду віруючим релігійні будівлі, за які громади були вимушені платити різні податки – орендний, земельний, страховий та ін.

Однак, у тезах про антирелігійну пропаганду, прийнятих пленумом ЦК КП(б)У 23 червня 1923 р. й остаточно затверджених політбюро 13 липня того ж року, декларувалась, як і раніше, хоча й обережна, але систематична атеїстична робота серед віруючих, у тому числі і серед етнічних поляків.

У постановках ЦК КП(б)У про агітаційно-пропагандистські заходи серед етнічних меншин у 1920-і рр. були пункти, що стосувалися польського

населення України і звучала критика на адресу низових партійних організацій, відділів культів та польських секцій, у тому числі й розташованих в Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровську, Мелітополі та інших населених пунктах.

Члени політбюро ЦК КП(б)У вважали, що співробітники державно-партійних органів влади як у містах, так і в селах усіх без винятку південноукраїнських регіонів неефективно протиставляли класову єдність політиці національної згуртованості, яку, на їхню думку, проводили ксьондзи серед польського населення. Вище керівництво України наказувало працівникам усіх органів нової влади змінювати союз бідняків і середняків у сільській місцевості між етнічними поляками та іншими національностями, що проживали в південних округах УСРР. Агітаційно-пропагандистська, культурно-просвітницька та антирелігійна робота співробітників місцевих відділів культів і польських секцій, вважали члени політбюро ЦК КП(б)У, не вплинула на готовність усіх робітників польської національності брати участь у радянському будівництві, а також не надто збільшила кількість бажаючих вступати в лави комуністичної партії. Причиною скромних успіхів радянзації етнічних поляків, на думку вищого керівництва республіки і працівників відділів культів та польських секцій Півдня України, був великий авторитет римсько-католицької церкви.

Польські священики в південноукраїнських регіонах щорічно (особливо на початку і в середині 1920-х рр.) створювали нові релігійні гуртки в основному за рахунок польської молоді, особливо дівчат. І це при тому, що співробітники відділів культів і польських секцій Одеського, Катеринославського, Запорізького та інших південноукраїнських округів у перші роки після закінчення громадянської війни під час антирелігійної пропаганди робили наголос на її проведенні саме серед молодих поляків, бо ця вікова категорія, на їхню думку, могла краще сприйняти ідеологію правлячої партії. Тому вище керівництво УСРР було стурбоване малоефективними результатами такої роботи і в постановках політбюро ЦК КП(б)У неодноразово підкреслювалося, що місцевим співробітникам відділів культів і польських секцій треба підсилити антирелігійну агітацію. Більшовицькі керівники визнавали, що комсомольські осередки в польських селах південноукраїнських губерній надзвичайно слабкі і їхній вплив на мешканців незначний. Політбюро ЦК КП(б)У в 1920-і рр. у циркулярах, направлених у південні округи України, нерідко підкреслювало, що, незважаючи на непогані успіхи атеїстичної пропаганди серед польської молоді, на неї, як і раніше, має великий вплив католицьке духовенство.

Працівники відділів культів і польських секцій при виконках та парткомках Південної України в 1920-х рр. систематично і послідовно вели антирелігійну діяльність серед усіх вікових категорій польського населення й одночасно підсилювали адміністративний тиск на католицьких священиків. Так, за наказом завідувача Одеської польської секції при губкомі КП(б)У у травні 1921 р. із польських бібліотек міста було вилучено всі релігійні книжки й водночас створено відділи соціалістичної літератури на суспільно-політичну тематику (включаючи й атеїстичні матеріали) із роз'ясненням положень марксистсько-

ленінської теорії. Ці відділи в бібліотеках Півдня України поповнювалися новою літературою, закупленою співробітниками польських секцій і надісланою із Києва, Харкова і Москви [9, арк.14].

Завдяки домаганням Кропивницького – завідувача Одеської польської секції – і за підтримки керівників губпарткому у травні 1924 р. римсько-католицьке духовництво Тираспольської єпархії дозволило на території костьолу в Одесі відкрити бібліотеку, в якій були в основному книжки й преса польською мовою. Парадокс ситуації полягав у тому, що на території цього храму функціонувала світська установа, яка пропонувала читачам атеїстичну літературу [10, арк.151].

У квітні 1925 р. в Одеський губвиконком надійшло прохання за підписами працівників та вихованців місцевого польського дитячого будинку, в якому вони просили перейменувати Євангелічний провулок, де й був розташований їхній заклад, на провулок імені польського комуніста Ю. Мархлевського. Виконком Одеської губернії підтримав ініціативу вихователів та дітей і в тім же місяці назву провулка було змінено. Цей факт підтверджує, що пропагандистську роботу з метою радянзації польського населення проводили в усіх державних організаціях, включаючи і дитячі будинки. У середині 1920-х років така діяльність стала приносити новій владі довгоочікувані позитивні політичні результати [11, арк.10].

У Запоріжжі, наприклад, ще до жовтня 1917 р. існувала римсько-католицька парафія, яку зареєстрували в 1923 р. Керували нею Тираспольська єпархія і Георгсбургський вікаріат Запорізького повіту. Постійного ксьондза громада не мала (приїжджав католицький священик із Катеринослава). Її національний склад був досить строкатий: крім більшості поляків, до неї також входили німці, литовці та вірмени – усього було зареєстровано 100 осіб. А вже в 1924 р. громада нараховувала лише 66 парафіян (30 чоловіків та 36 жінок), із них 15 робітників, 3 селяни, 5 торговців, 17 службовців, 26 домогосподарок [8, арк.1-2].

Незважаючи на лояльне ставлення Запорізької римсько-католицької громади до більшовицької влади, між ними час від часу виникали конфлікти. Зокрема, 26 листопада 1926 р. керівництво парафії подало заяву до відділу релігійних культів Запорізького окрвиконкому, що була відповіддю-протестом на статтю в газеті «Красное Запорожье» від 21 листопада 1926 р. під заголовком «Костьол – фізкультурникам». У ній співробітники спортивної організації порушили клопотання про надання фізкультурникам будівлі храму для зимових занять, бо нібито в ньому не проводять богослужіння.

Рада римсько-католицької парафії миттєво відреагувала на ці нападки, схожі на політичну провокацію місцевих радянських органів, і привселюдно заявила про свою категоричну незгоду з думкою співробітників окружної ради фізкультури. Незважаючи на відсутність постійного священика, у костьолі щонеділі проходили релігійні богослужіння без ксьондза. До того ж раз на місяць із Катеринослава приїжджав католицький канонік для проведення служби. Докір чиновників від фізкультури, що в костьолі немає дзвону, а відтак храм не використовується за призначенням, на думку керівників ради римсько-католицької громади, був оманом, оскільки це ніяк не впливало на його роботу [8, арк.15].

З серйозними труднощами зіткнулася радянська влада при проведенні атеїстичної роботи і антирелігійних заходів серед польського населення. Вона не досить враховувала, що релігійність – національна ознака поляків, які нерідко на запитання щодо національності відповідали – «католик». Спроба створити антирелігійні гуртки при польському клубі в Миколаєві провалилася. З жовтня 1925 року по 1 липня 1926 року тут було прочитано польською мовою дві доповіді про походження релігії і три лекції про виникнення життя на землі, професором Сапожниковим, які відвідали кілька десятків поляків [12, арк.32].

Не мала результативності у польських селах войовнича атеїстична пропаганда більшовиків. Нерідко вона викликала зворотну реакцію. Так, у селищі Іваницьке з-за його віддаленості від костюлу впродовж майже трьох років не було відмічено будь-яких спроб щодо хрещення дітей з боку польського жіночого активу. І лише після відвідин села завідуючим польським бюро Ржепінським і проведених ним антирелігійних лекцій і бесід, тут з'явився німецьксьондз і охрестив дітей [12, арк.28].

Не увінчались успіхом спроби більшовиків поставити під політичний контроль польське підростаюче покоління. Впродовж 1924-1926 рр. польське бюро Миколаївського окрпарткому спромоглося облудним шляхом втягнути в ряди ЛКСМУ 72 молодих поляків, із них 30 чоловік у місті. Однак їх членство виявилось формальним. Слід відмітити, що лише

три рази скликалися комсомольські збори, на яких з'явилися не більше 2-3 чоловік [12, арк.33].

І зовсім невдалою виявилася спроба створити піонерський загін в польській місцевій школі. Вдалося заагітувати лише трьох учнів. З метою організації піонерського загону з великими труднощами вдалося знайти комсомольця, якого польське бюро направило до Харкова на курси піонерських працівників. Коли ж він після закінчення курсів з'явився в Миколаєві, то для нього не знайшлося роботи [12, арк.34].

Таким чином, хаотичне втручання радянської адміністрації у церковні справи під час громадянської війни та після її завершення в 1921-1929 рр. трансформувалося у побудову й структурування спеціального апарату регулювання церковних відносин. Влада не відмовилася ні від намірів впливу на церкву, ні від власного антирелігійного курсу – змінилися лише механізми і принципи їхньої реалізації. Марксистсько-ленінська ідеологія більшовиків повинна була стати для польського населення новою релігією, яка б заповнила їхній духовний вакуум. Проте в цьому керівництво комуністичної партії прорахувалося, тому що дуже багато південноукраїнських поляків зберегли вірність римсько-католицькій вірі і пронесли її крізь десятиліття войовничого атеїзму. До того ж ця течія християнської релігії мала в собі елемент національної ідентичності і духовно пов'язувала поляків з їхньою історичною батьківщиною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євтух В. Якою має бути етнополітика української держави // Віче. – 1992. – № 8; Майборода О. Дебютує етнополітика // Віче. – 1992. – № 5; Панчук М.І. Етнополітична модель розвитку держави // Відродження. – 1998. – № 5-6.
2. Курас І.Ф. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених // Політика і час. – 1992. – № 3; Савельєв В.Л., Нагорна Л.Н. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології // Укр. іст. журн. – 1993. – № 5.
3. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин в 20-ті роки // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7; Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1; Рябошапка Л. Вплив радянських і партійних органів в УСРР на діяльність релігійних громад національних меншин (середина 1920-х років) // Право України. – 2000. – № 9; Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу // Київська старовина. – 2000. – № 5.
4. Гусєва С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2.
5. В. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917-1922 гг.). – М.: Политиздат, 1970. – 510 с.
6. Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-і роки // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1-2 (6-7). – С. 228-243.
7. Городецький О.В. Національна політика радянської держави щодо польського населення Півдня України (1921-1929 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Городецький Олександр Володимирович – Дніпропетровськ, 2007. – 185 с.
8. Державний архів Запорізької області, ф.Р-316, оп.3, спр.98.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.П-3, оп.1, спр.354.
10. ДАОО, ф.П-3, оп.3, спр.237.
11. ДАОО, ф.П-3, оп.3, спр.303.
12. Державний архів Миколаївської області, ф.1, оп.1, спр.298. – Арк.32.

РЕЦЕНЗЕНТ:

С.В. Пронь – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії ЧДУ ім. П. Могили.